

Архівні реформи в Україні: історія, проєкти, виклики сьогодення

Ірина Матяш / Iryna Matiash

Інститут історії України НАН України / Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

imatiash18@gmail.com, ORCID 0000-0002-7565-1866

Archival reforms in Ukraine: history, projects, current challenges

ABSTRACT

The aim of the article is to highlight the characteristics and reasons for archival reforms in Ukraine in the years 1917–2022. It also analyses the challenges and problems faced by Ukrainian archives after Ukraine gained independence in 1991, as well as those stemming from the war caused by Russia in 2014 and the invasion of February 24, 2022. The research method applied is based on scientific criteria, taking into account the historical context, consistency and specific research methodology, in particular archival heuristics and source criticism. The express focus group poll method was also used. Originality of the research lies in the reconstruction of the process of reforming the archival sector in Ukraine, defining its stages, their characteristics and mutual relations, as well as analysing the problems of Ukrainian archives after the Russian invasion. The author argues that archival reforms in Ukraine are an integral part of the state-building process, and the need for their implementation became a reality when Ukraine was liberated from the influence of both the Russian Empire and the Soviet Union. The key idea behind all the archival reforms (five in 1917–1925 and two in 1991–2022) was to organize the archival domain of the independent state, so as to secure and preserve all of its archival resources as an integral part of the world archival heritage and enable wide access to archival documents. The specificity of reforms as applied to archives in modern times, after Ukraine regained independence on August 24, 1991, is their permanent, practice-oriented nature. In this process, the „archival reform of the 1990s” can be distinguished and the archival reform based on the „principle of five I”, created by Anatolii W. Khromov. The author concludes that the Russian invasion resulted in increased risk for the archival resources and archives of Ukraine, posing a threat of irreversible losses, not only of the National Archival Fond of Ukraine, but also of the world archival heritage as a whole.

KEYWORDS

Archival reform, archival affairs of Ukraine, National Archival Fond, archives of Ukraine during the Russian invasion

Reformy archiwalne na Ukrainie: historia, projekty, aktualne wyzwania

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest naświetlenie przyczyn i charakteru reform archiwalnych na Ukrainie w latach 1917–2022 oraz przeanalizowanie wyzwań i problemów, przed którymi stanęły archiwa ukraińskie po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w 1991 r., a także w rezultacie wojny wywołanej

SŁOWA KLUCZOWE

archiwa ukraińskie w obliczu inwazji rosyjskiej, dziedzina archiwalna

przez Rosję w 2014 r. i inwazji z 24 lutego 2022 r. Zastosowana metoda badawcza opiera się na kryteriach naukowości, z uwzględnieniem kontekstu historycznego, spójności oraz specyficznej metodologii badawczej, w szczególności heurystyce archiwoznawczej i krytyce źródeł. Wykorzystano również metodę ekspresowego sondażu grupy fokusowej. Oryginalność badań polega na rekonstrukcji procesu reformowania sektora archiwalnego w Ukrainie, określeniu jego etapów, ich charakterystyki i wzajemnych relacji, a także analizie problemów archiwów ukraińskich po inwazji rosyjskiej. Autorka dowodzi, iż reformy archiwalne na Ukrainie są integralną częścią procesu budowy państwa, a potrzeba ich realizacji urzeczywistniła się w momencie wyzwolenia Ukrainy spod wpływów zarówno Imperium Rosyjskiego, jak i Związku Sowieckiego. Kluczową ideą wszystkich reform archiwalnych (pięciu w latach 1917–1925 i dwóch w latach 1991–2022) była organizacja dziedziny archiwalnej niepodległego państwa, mająca na celu zabezpieczenie i zachowanie całości jego zasobu archiwalnego jako integralnej części światowego dziedzictwa archiwalnego oraz umożliwienie szerokiego dostępu do zawartej w dokumentach archiwalnych informacji. Specyfiką działalności reformatorskiej w odniesieniu do archiwów w czasach współczesnych, po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości 24 sierpnia 1991 r., jest jej trwałość, skierowany na praktykę charakter. W procesie tym wyróżnić można „reformę archiwalną lat 90. XX w.” oraz reformę archiwalną opartą na „zasadzie pięciu I”, której twórcą był Anatolij W. Chromow. Autorka konstatuje, że inwazja rosyjska spowodowała dla zasobu archiwalnego i archiwów Ukrainy zwiększenie ryzyka poniesienia nieodwracalnych strat, nie tylko w narodowym zasobie archiwalnym Ukrainy, ale także światowym dziedzictwie archiwalnym jako całości.

w Ukrainie,
narodowy zasób
archiwalny Ukrainy,
reformy archiwalne

Вступ

Стан архівної справи як «галузі життєдіяльності суспільства, що охоплює наукові, організаційні, правові, технологічні, економічні та інші питання діяльності юридичних і фізичних осіб, пов'язані із нагромадженням, обліком, зберіганням архівних документів та використанням відомостей, що в них містяться»¹ відображає ставлення держави до історичної пам'яті, акумульованої в архівних документах, та усвідомлення місця національної архівної спадщини в документальному надбанні світової культури. В Україні особливості розвитку архівної справи України зумовлені тривалим перебуванням у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Перша з них полягає у тому, що в часи відновлення державної незалежності серед актуальних проблем державотворення поставало питання про впорядкування архівної справи, забезпечення належного зберігання архівних документів та

¹ Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 15. С. 86.

наближення їх до користувачів. Такі спроби реорганізації архівів в історіографії архівознавства дістали назву «архівні реформи»² у розумінні комплексу заходів, запроваджуваних на заміну старих з метою упорядкування на нових засадах діяльності архівів та праці архівістів. Кілька поколінь українських архівістів вдавалися до проведення архівної реформи, результатом якої мало стати запровадження оптимальної моделі організації архівної справи. Спроби цивілізованого упорядкування діяльності українських архівів відбувалися в час національного державотворення і супроводжувалися доданням викликів, спричинених як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками.

Мета цієї статті полягає у висвітленні історії та особливостей проведення архівних реформ в Україні впродовж 1917–1991 рр., а також в аналізі викликів і проблемних питань, які поставали перед українськими архівами після відновлення державної незалежності України в 1991 році та через розв'язану Росією 2014 році гібридну війну проти України та широкомасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року. Предметом дослідження є архівна система України в її розвитку та трансформаціях впродовж пікових періодів державного розвитку. Аналіз сутності процесу реформування спирається на фундаментальні принципи всебічності, об'єктивності, історизму і відповідні загальнонаукові та спеціально-наукові методи, зокрема методи наукової евристики, критики джерел тощо. З метою аналізу суспільної думки про виклики, які постали перед архівною службою України та доцільності проведення реформи під час широкомасштабного вторгнення Росії в Україну, 1–10 листопада 2022 року було проведено анонімне експрес-опитування серед фокус-групи (100 осіб) студентів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (58 осіб), Національного авіаційного університету (21 осіб), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (16 осіб), Київського національного університету культури та мистецтв (5 осіб). Особливість складу фокус-групи полягала в тому, що ці студенти вивчали архівознавство. 100% опитаних назвали найбільшим викликом сучасності для українських архівів війну («можливе руйнування архівів і знищення документів в них, мародерство з боку агресора», «війна з Росією принесла вже немало руйнацію архівній системі», «щоб архіви не потрапили до рук окупантів», «логічно, перш за все, вижити; як архівний фонд особливо на окупованих територіях України, перенести фонди у безпечні місця та не втратити сам матеріал який

² Матяш І. Проєкти архівної реформи: основні положення та спроби втілення. *Архіви України*. 2008. № 1/2. С. 22–38.

зберігається», «зберегти фонди від руйнування та крадіжок з окупованих територій»), 92% опитаних погодилися з необхідністю проведення архівної реформи навіть під час війни («архівна реформа в Україні потрібна вже досить давно, за теперішніх умов її не можна відкладати», «для проведення реформи необхідно розуміти, що архіви є складовою національної безпеки», «архіви – це національний інформаційний ресурс, саме тому його потрібно негайно реформувати»), 86 % опитаних визначили сутність архівної реформи як цифровізацію архівів, розроблення правового забезпечення цього процесу та розширення доступу до архівної інформації («критично необхідна реформа з цифровізації фондів та комп'ютеризації архівів», «для посилення архівної системи у разі хакерських атак з боку Росії», «аби зберегти найцінніші документи з архівів, їх потрібно зацифрувати, та (або) заховати в надійному місці, аби їх не могла забрати або використати на свою користь влада Росії, це потрібно для збереження спадщини та правдивої історії України»), 75% окреслили проблеми архівної справи початку 1990-х років, як потребу подолати радянський спадок, розсекретити архівні фонди, засекречені за радянського часу, розширити доступ до документів, свідомо фальсифікованих радянськими науковцями («після відновлення незалежності перед архівами постала одна проблема, документи та цінні папери тлумачились на російський лад, тому зараз важко зрозуміти де справжня Українська історія, а де вигадка», «у часи СРСР в архівах зберігалось лише ідеологічно правильне та вигідне державі», «привласнення Росією українських документів після розвалу СРСР»). Отримані відповіді загалом корелювали з висновками науковців, які займаються питаннями реформування архівної галузі та авторки цієї статті, з 1994 року на професійному рівні залученої до розвитку архівної справи в Україні.

Історіографія та джерела дослідження проблеми архівних реформ в Україні

В історіографії архівознавства проблема архівної реформи та аналіз викликів, які доводилося долати українським архівістам під час переломних періодів національної історії, знайшли відображення як в індивідуальних монографіях і статтях, так і в синтетичних працях та навчальній літературі. Найбільша кількість таких праць вийшла в Україні, але можна констатувати

науковий інтерес до окресленої проблеми й закордонних дослідників. Через те є підстави виокремити український і закордонний комплекс в цьому сегменті історіографії архівознавства.

Перші наукові оцінки потреби проведення архівної реформи з'явилися в Україні³ під час Української революції 1917–1921 років. На потребу упорядкування діяльності архівів без деталізації засад архівної реформи одним із перших вказав у науковій публікації «Сучасне українське архівознавство» керівник Бібліотечно-архівного відділу Міністерства народної освіти (далі – МНО) Української Народної Республіки (далі – УНР) Олександр Грушевський. Він не лише порушив питання про належну організацію роботи архівів, а й звернув увагу на мізерну оплату праці архівістів, яка перетворює її на «подвижництво» і «добровільне відречення вчених від ліпше оплачуваної праці для наукових завдань»⁴. Отже, О. Грушевський назвав людиноцентричність, тобто увагу до потреб архівіста і користувача, науковця обов'язковим елементом реформи. Водночас він наголосив на важливості державної опіки над регіональними архівами та вивчення досвіду архівних реформ за кордоном.

Не відкидав вплив на формування концепції архівної реформи в Україні «західних архівістів» також історик-архівіст, директор Центрального архіву давніх актів (далі – ЦАДА) у Києві Віктор Романовський. У його підручнику «Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах» (1927)⁵, цим питанням присвячено окремий розділ. Ключовими принципами архівної реформи він вважав об'єднання управління архівами в одному відомстві «зі спеціальними функціями» (Архівного управління), встановлення державної власності на архівні документи та концентрацію архівів, створення системи архівних установ (центральных: Центральный архів революції (далі – ЦАР) і Центральный історичний архів у Харкові, Центральный історичний архів і ЦАДА у Києві та регіональних: у Харкові, Чернігові, Полтаві, Дніпропетровську та Одесі)⁶. Заувага про західний вплив на формування основних принципів української архівної

³ Українська Народна Республіка (1917, 7 листопада – 1918, 29 квітня; 1918, 14 грудня – 1920, 12 листопада, відтоді уряд перебував у вигнанні), Українська Держава (1918, 29 квітня – 14 грудня), Українська Соціалістична Радянська Республіка / Українська Радянська Соціалістична Республіка (1919–1991), Україна (від 24 серпня 1991 р.)

⁴ Грушевський О.С. Сучасне українське архівознавство. *Україна*. 1918. Кн. 1/2. С. 81–82.

⁵ Романовський В. *Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах*. Харків: ЦАУ, 1927. С. 126–130.

⁶ *Ibidem*. С. 118.

реформи була доволі сміливою для часу перебування України в складі Радянського Союзу.

Заперечення здобутків архівістики доби Української революції 1917–1921 років та ефективності проведених реформ стало знаковим у радянській історіографії архівознавства. На спроби Архівно-бібліотечного відділу МНО щодо проведення архівної реформи вказав, щоправда, Петро Білик⁷, протиставивши їм централізацію архівів шляхом створення Єдиного державного архівного фонду (далі – ЄДАФ) як основу реформи. Втім опубліковані в статті пояснювальна записка та план загальної архівної реформи з фонду Народного комісаріату освіти (далі – НКО) УСРР у ЦАР демонстрували, що в основі архівної реформи УРСР були концепції доби незалежних українських урядів. Згодом в архівознавчих працях радянської доби ці питання не порушувалися, або подавалися в негативній конотації, тоді як здобутки радянської архівістики щодо пошуків оптимальної моделі організації архівної справи активно популяризувалися. Ця концепція знайшла відображення в курсі лекцій з архівного законодавства інспектора-інструктора ЦАУ російського походження Василя Никітіна⁸. Автор вказував на такі переваги радянської архівної реформи як централізація архівів – створення ЄДАФ СРСР; формування системи архівних установ (Головного архівного управління (далі – ГАУ) і центральних та регіональних архівів); встановлення права ГАУ на контроль за знищенням архівних документів. В історичному нарисі не було згадок про проекти архівної реформи незалежних українських урядів. До відновлення державної незалежності України у висвітленні історії архівної справи, яка подавалася в контексті марксистської схеми історичного розвитку суспільства, домінувала ідеологічна складова. З подібних позицій висвітлював розвиток української архівістики керівник ГАУ при Раді Міністрів УРСР Олександр Мітюков⁹. В офіційних публікаціях альтернативні радянській системі проекти архівної реформи не розглядалися. На сторінках єдиного галузевого періодичного

⁷ Білик П. До історії архівного будівництва УСРР. *Архів Радянської України*. 1933. № 7/8. С. 157–171.

⁸ Нікітін В.К. *Архівне законодавство в СРСР і постановка архівної справи в УСРР*: Лекція II. Харків – Одеса: ДВУ Рад. школа, 1931. 21 с.; idem. За здорову більшовицьку критику та самокритику в архівознавстві. *Архів Радянської України*. 1933. № 7/8. С. 220–225.

⁹ Мітюков О.Г. Архівне будівництво на Україні в перші роки радянської влади. *Архіви України*. 1973. № 4. С. 11–20; idem. *Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр.* Київ: Наук. думка, 1975.

видання «Архіви України», заснованого 1947 року як науково-інформаційний бюлетень, такі питання теж не порушувалися¹⁰.

Після відновлення державної незалежності України питання архівної реформи набули особливої актуальності через необхідність реформування радянської системи архівних установ і стали предметом спеціального вивчення. Аналізу особливостей архівних реформ за доби УНР (обох періодів) та Української Держави, а також постатям її натхненників було присвячено дослідження Ірини Матяш, Наталії Московченко, Костянтина Новохатського, Георгія Папакіна, Людмили Приходько та інших¹¹; в археографічному щорічнику «Пам'ятки» та історичному науковому і літературному журналі «Пам'ять століть» публікувалися добірки архівних документів, що відображали зміст реформ того часу¹²; тематичні публікації з'явилися в науково-довідкових виданнях та навчальних посібниках¹³. Важливим моментом наголошеним

¹⁰ Батюк А.А., Бутич М.І. «Архіви України»: Бібліографічний покажчик змісту, 1947–1970 рр. Київ, 1999. 188 с. (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки, вип. 3); Архіви України: сист. покажч. 1971–1987 рр. / Відп. ред. В.М.Волковинський; упор. Л.М.Васько та ін. Київ, 1988. 195 с.; Анотований покажчик публікацій журналу «Архіви України» за 1988–1995 рр. / Укл. Н.П.Павловська. Київ, 1997.

¹¹ Матяш І.Б. Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.С. Грушевського). *Студії з арх. справи та документознавства*. 1997. Т. 2. С. 104–110; eadem. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. Київ, 2000. 592 с.; Московченко Н. Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919–1932 рр.). *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 5–13; Приходько Л. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку ХХ ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 12. С. 206–216; Московченко Н. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: автореф. дис. канд. істор. наук. Київ, 2005. 19 с.; idem. Гуманітарна місія архівів та реформування архівної справи в Україні. *Архіви України*. 2007. № 1–3. С. 79–85; idem. Архівне законодавство України (1991–2001). *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий зб. наук. праць: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства*. Київ, 2002. Вип. 5. С. 67–68; Березанська І. Розвиток архівної справи в період Української революції (1917–1920 рр.). *Society. Document. Communication*. 2022. Т. 15. С. 247–265.

¹² Матяш І.Б. Маловідомі сторінки історії архівної справи мовою документів. *Пам'ять століть*. 1998. № 6 (15). С. 54–65; Статут Українського національного архіву. *Пам'ятки*. 1998. Т. 1. С. 67–70; Законопроект і пояснювальна записка Архівного управління про заснування Українського головного архіву в м. Києві. *Ibidem*. С. 102–103; Проект статуту Українського головного архіву, розроблений архівним управлінням. *Ibidem*. С. 103–104; Проекти законодавчих актів РНК УСРР з організації архівної справи в Україні. *Ibidem*. С. 115–119.

¹³ Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. Київ, 1998; Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. Київ: ВД «КМ Академія», 2002; Українська архівна енциклопедія / Редколегія: І.Б. Матяш (голова) та ін. Київ, 2008.

у статті Н. Московченко, присвяченій аналізу архівного законодавства в Радянській Україні, була помічена В. Романовським особливість, заперечувана в радянському архівознавстві: в основі архівної реформи в УРСР були теоретичні напрацювання О. Грушевського, Івана Каманіна, Вадима Модзалевського та європейський досвід¹⁴. Історичні аспекти архівної реформи і питання реорганізації архівної справи в нових умовах розглядалися під час архівознавчих конференцій у Києві в 1995–1997 рр., що набули систематичності зі створенням Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД)¹⁵.

Детальний аналіз правових проблем архівної справи в Україні впродовж 15 років провів заступник голови Державного комітету архівів (далі – Держкомархів) України К. Новохатський, актуалізувавши обговорення засад архівної реформи. Добре розуміючи як багатолітній представник українського архівного топменеджменту (працював з 1972 року) ситуацію в архівній службі України «зсередини», він указав на об'єктивні чинники, які гальмували розвиток архівістики в нових умовах: «економічна нестабільність, злам сталих державних, господарських, ідеологічних структур, що супроводжувався перманентною кадровою чехардою», «згорання і без того мізерного фінансування, і як наслідок, припинення програми архівного будівництва, скорочення штатної чисельності архівістів, зниження їхнього життєвого рівня», нестача кадрів¹⁶. Усвідомлення суспільством діяльності архівів як складової частини націєтворення, на його думку, зумовлював підвищений попит на архівну інформацію, доступ до якої раніше був обмежений, та потребу повноцінного правового забезпечення діяльності архівів. У своїй діяльності

¹⁴ Московченко Н. Правові засади розвитку архівної справи в Україні... С. 3.

¹⁵ Лозицький В.С. Управління архівною справою в Україні: історія, проблеми, перспективи. *Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доп. та повід. наук. конф. 15–16 березня 1995 р.* Київ, 1996. С. 3–11; Папакін Г.В. Павло Скоропадський та архівна справа в Українській державі 1918 р. – до постановки проблеми. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукраїнської конф. (19–20 листопада 1996 р.): У 2 ч. Ч. 1.* Київ, 1997. С. 118–124; Коваль О.М. В.Л. Модзалевський і архівна реформа в Україні (1918–1920 рр.). *Ibidem.* С. 153–259; Калакура Я.С. Національні історико-архівні традиції як чинник українського державотворення 1917–1921 рр. *Архівна та бібліотечна справа в Україні: доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць.* Київ, 1998. С. 5–11; Матяш І.Б. Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань. *Ibidem.* С. 11–25; Білокін С.І. Архівіст Володимир Міяковський. Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). *Ibidem.* С. 213–222.

¹⁶ Новохатський К. Гуманітарна місія архівів та реформування архівної справи в Україні. *Архіви України.* 2007. № 1–3. С. 79–80.

К. Новохатський долучився не лише до наукового осмислення проблеми архівної реформи, але й до практичного формування архівного законодавства.

Навколо цієї проблеми на сторінках архівних видань, в мережі Інтернет та під час наукових конференцій точилися дискусії як архівістів, так і користувачів архівної інформації. Контрапунктами таких дискусій стали Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року¹⁷, ухвалення 13 січня 2011 року Закону України «Про доступ до публічної інформації»¹⁸, вимоги громадянського суспільства під час Революції Гідності 2013–2014 рр., схвалення Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) 1 квітня 2014 року «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні»¹⁹ та початок системних реформ державного рівня.

Науковий інтерес має зокрема стаття тодішнього директора Центрального державного архіву закордонної україніки Владислава Берковського²⁰, в якій автор розмірковував про сутність державної політики у сфері архівної справи як складової загальнодержавної політики модернізації управління суспільним розвитком і наголосив на необхідності «стабільної, організованої й цілеспрямованої» діяльності органів державної влади щодо розвитку діловодства та архівної справи в Україні²¹. В. Берковський слушно виокремив дві невіддільні складові державної політики у сфері архівної справи (розвиток архівів і управління процесами документотворення) та важливість пристосування обох сфер до вимог Європейського Союзу з огляду на проголошений Україною курс на євроінтеграцію. Через те для подальшого реформування архівної справи в статті окреслено основні завдання, які насамперед включають організацію широкого доступу до урядової документації та розсекречення архівної інформації, зокрема, документів радянських спецслужб. На момент виходу статті В. Берковського вже було ухвалено Закон України «Про доступ до публічної інформації»,

¹⁷ Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>, доступ: 14.11. 2022.

¹⁸ Про доступ до публічної інформації: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. С. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>, доступ: 14.11. 2022.

¹⁹ Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Постанова КМУ від 01.04.2014 № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>, доступ: 14.11. 2022.

²⁰ Берковський В.Г. Сутність та основні завдання політики держави в архівній сфері. *Архіви України*. 2012. Вип. 5. С. 5–16.

²¹ *Ibidem*. С. 9.

для його реалізації робилися перші кроки. Впроваджувана як норма закону доступність архівів мала революційне значення і була предметом широкого суспільного і наукового обговорення. Помітною подією в цій сфері стала, наприклад, Міжнародна конференція «Доступ до архівів як частина права на інформацію», проведена проектом Ради Європи «Зміцнення свободи медіа та створення системи Суспільного мовлення в Україні» і Центром демократії та верховенства права 15 листопада 2017 року. Учасники конференції дискутували про «відсутність уваги з боку держави до архівної сфери, низьку оплату праці, відсутність системного зацифрування копій архівних документів, нестачу приміщень, високу вартість копіювання та радянську основу самої структури системи архівних установ»²². Ключовим висновком конференції стала констатація необхідності подальшого реформування архівного законодавства для забезпечення вільного доступу користувачів до архівної інформації.

Серед сучасних українських авторів питаннями реформування архівної справи найактивніше займаються Голова Державної архівної служби України (далі – ДАСУ) Анатолій Хромов та директор ЦДАВО України Лариса Левченко. В статтях, численних інтерв'ю, публічних виступах та інтернет-дописах вони висловлюють своє бачення шляхів оновлення архівної системи України. Зокрема, в спільній програмній статті «Національні архівні інформаційні ресурси: правові засади реформування архівної справи»²³ автори обґрунтували засади кардинальної модернізації архівної системи з урахуванням ключового пріоритету ДАСУ – цифровізації всіх процесів архівної справи та діловодства. З цієї позиції в статті задекларовано потребу розроблення законопроекту «Про Національні архівні інформаційні ресурси, управління документацією та архівами» і запровадження нових базових понять «архівний інформаційний ресурс» та «Національні архівні інформаційні ресурси».

Сутність законопроекту Л. Левченко і А. Хромов представили у спільному виступі на науково-практичній конференції «Архівістика: теорія, методика, практика», що відбулася в м. Кам'янець-Подільський 22–23 квітня 2021 року²⁴.

²² Розкладай І. Архівна реформа: змінити не можна залишити. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/arhivna-reforma-zminiti-ne-mozhna-zalishiti-334040_.html, доступ: 14.11.2022.

²³ Левченко Л., Попова Л., Хромов А. Національні архівні інформаційні ресурси: правові засади реформування архівної справи. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2021. Вип. 1 (93). С. 249–263.

²⁴ Левченко Л.Л., Хромов А.В. Реформування архівної системи України: минуле і майбутнє (архівознавчий, історичний та правовий аспекти). *Архівістика: теорія, методика, практика: матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції (22–23 квітня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський)*. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2021. С. 113–120.

Потребу проведення архівної реформи вони обґрунтували запровадженням нового адміністративно-територіального устрою як результату адміністративної реформи та «вкрай незадовільною ситуацією» в середині архівної системи²⁵. Причину такої ситуації автори вбачали у відсутності у ДАСУ як державного органу інструментів впливу (окрім методичного керівництва) на регіональні архівні установи. З метою кардинального реформування архівної системи пропонувалося створення Єдиної державної системи управління Національними архівними інформаційними ресурсами, документацією й архівами, якою б керував КМУ, а відповідний державний орган здійснював формування та реалізацію державної політики у цій сфері. Викладені у доповіді ідеї було сформульовано в проєкті Закону України «Про Національні архівні інформаційні ресурси, управління документацією та архівами», однак подальші кроки щодо його реалізації були загальмовані через широкомасштабне вторгнення російського війська в Україну 24 лютого 2022 року.

У закордонних виданнях публікації про архівні реформи в Україні зазвичай спеціально не розглядалися, однак згадки про проблемні питання та невідкладні завдання української архівістики містили тематичні або загальні публікації. Особливість таких публікацій, наприклад, у польських профільних виданнях, полягає в тому, що їхніми авторами або співавторами були/є українці²⁶. В контексті аналізованої проблеми привертає увагу стаття Л. Левченко в познанському часописі «Przegląd Archiwalno-Historyczny»²⁷. Дослідниця вказала на залежність реформ у системі архівних установ радянської України від рішень керівних органів комуністичної партії та «еволюції поглядів на роль і місце архівів у суспільстві»²⁸. В розвитку архівної справи в УРСР у 1917–1960 роках Л. Левченко виокремила чотири періоди, називаючи 1917–1921 роки періодом розроблення реформ, а 1921–1928 роки – формування органів управління архівами. Це твердження є дискусійним,

²⁵ Ibidem. С. 113.

²⁶ Levchenko, L. The archival branch of Ukraine from 1917 to 1960: Structural and management reforms. „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2020. T. 7. S. 171–204; Matiasz, I., Wołkotrub, H. Dziesięciolecie działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowo-Badawczego Archiwistyki i Dokumentoznawstwa. „Archeion” 2005. T. 108. S. 321–332; eadem. Archiwistyka na Ukrainie: nowy etap rozwoju. Ibidem. 2003. T. 106. S. 183–190; Nowochacki, K. Narodowe zasoby archiwalne i archiwa Ukrainy. „Archiwista Polski” 1996. Z. 3. S. 41–44.

²⁷ Levchenko L. The archival branch of Ukraine from 1917 to 1960: structural and management reforms. „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2020. T. 7. S. 171–205.

²⁸ Ibidem. S. 171.

оскільки проекти реформ розроблялися в час українського державотворення, а після 1921 року органи управління архівами формувалися вже в підрадянській Україні, хоч і з використанням ідей попередників. Видається важливим, що авторка вкотре наголосила на активній реформаторській діяльності архівістів доби Української революції 1917–1921 років і вказала на її вплив на формування національної архівної свідомості.

Найновіша публікація у польській науковій періодиці люблінського науковця і архівіста Даріуша Магієра у співавторстві з харківським істориком Сергієм Посоховим у науковому щорічнику Інституту історії та міжнародних відносин при Природничо-гуманітарному університеті в Сідльце „Historia i Świat”²⁹ присвячена змінам у житті архівістів, пов’язаних з відображенням впливу світових тенденцій, зокрема, «машинізації» і цифровізації, на діяльність польських архівістів на межі ХХ–ХХІ ст. Професор Магієр робить важливі висновки на підставі проведеного ним анкетування у польських архівах у 2017–2018 роках щодо незворотності застосування новітніх технологій в архівній справі та вплив цифровізації на спосіб мислення і діяльності архівістів. Цікавими для усвідомлення змін у свідомості архівістів було б повторне опитування для перевірки висновків п’ятирічної давнини. У контексті цієї проблеми автори вдалися до оцінки ситуації в архівній справі в Україні, переважно на підставі аналізу завдань, окреслених у Стратегії розвитку архівної справи на період до 2025 року та публікацій сучасних українських дослідників. Комп’ютеризація архівів при цьому розглядається як виклик через потребу істотних змін у компетенціях архівістів³⁰. Слід згадати, що питання комп’ютеризації архівів для українських архівістів також не нове: підготовлені колективом авторів під керівництвом проф. Любові Дубровіної³¹ “Основні положення концепції комп’ютеризації архівної справи в Україні (1996–1998)” склали методичне підґрунтя розробок у сфері інформатизації архівної справи. Після створення в Держкомархіві України Центру інформаційних технологій і відкриття галузевого вебпорталу (2000) оновлення технологій, цифровізація архівів стали нормою в організації роботи українських архівів. Темпи діяльності щодо цифровізації архівів навіть під час розпочатої РФ

²⁹ Magier D., Posokhov S. Crossing the Rubicon in archival sciences. Redefining the scope of state archivists in the 21st century Poland (with Ukrainian reflection), „Historia i Świat”. Т. 11. S. 291–309.

³⁰ Ibidem. С. 302.

³¹ Боряк Г. Информатизация архивного дела в Украине: Опыт, проблемы и перспективы. *Архивы в новом веке: Стратегические вопросы автоматизации архивов: Междунар. конф. стран Центральной и Восточной Европы «Colloquia Jerzy Skowronek dedicata»*. Варшава, 2001. С. 76–82.

війни проти України надзвичайно високі. Від початку російського вторгнення 24 лютого 2022 року читальні зали були зачинені, але завдяки системній цифровізації дослідники мають можливість доступу до архівної інформації. Очевидно, цифровізація вимагає розширення компетенції, запровадження нових спеціальностей, а не кардинальної їх зміни. Отже, можна лише підтримати висловлену авторами пропозицію про надання вищим навчальним закладам можливості «підготовки архівістів за визначеною спеціальністю (технічні навчальні заклади з ухилом на комп'ютерні технології, гуманітарні – з акцентом на традиційних функціях архівіста, на проблемах джерелознавства вивчення історичної пам'яті тощо), а також створення системи архівної післядипломної освіти, що дозволило б архівам отримати відсутніх спеціалістів»³². Водночас полемічними видаються твердження щодо низького рівня заробітної плати в архівах через переважно жіночий кадровий склад чи соціальну ізольованість архівів і відсутність інтересу до них ЗМІ. Попри те, що ці твердження ґрунтуються на публікаціях інших авторів³³ варто наголосити на орієнтованості українських архівів на діалог з громадянським суспільством, відкритість для преси, запровадження інтернет-проєктів, організації широкої виставкової роботи (насамперед онлайн виставок) для популяризації діяльності архівів та надання користувачам копій архівних документів для проведення таких виставок на інших майданчиках. Ці моменти відображені також у задекларованих у Стратегії планах реорганізації галузі. Проте у статті спеціально не аналізуються питання архівної реформи.

Публікації з окремих питань розвитку архівної справи в Україні (архівного законодавства, діяльності УНДІАСД, архівної україніки тощо) з'являлися також у науковому фаховому часописі «Archejon» та часописі Співки польських архівістів «Archiwista Polski», матеріалах Міжнародної конференції країн Центральної та Східної Європи, які відбувалися в 1995–2005 роках³⁴.

Серед джерел пропонованого увазі читачів дослідження проблеми виокремлюються три складові: 1) профільні архівні фонди, що зберігаються зокрема в Центральному державному архіві вищих органів влади та

³² Ibidem. С. 304.

³³ Калакура Я.С., Ковтанюк Ю.С. Архівний менеджмент в умовах електронного урядування. *Архіви України*. 2019. № 3 (320). С. 18–57.

³⁴ Matiasz I., Wołkotrub H. Dziesięciolecie działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowo-Badawczego Archiwistyki i Dokumentoznawstwa. „Archeion” 2005. T. 108. S. 321–332; eadem. Archiwistyka na Ukrainie: nowy etap rozwoju. ibidem. 2003. T. 106. S. 183–190; Nowochacki K. Narodowe zasoby archiwalne i archiwa Ukrainy. „Archiwista Polski” 1996. Z. 3. S. 41–44.

управління (далі – ЦДАВО) України (ф. 14 «Головне архівне управління України»), Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ф. 12 «Грушевські: історики й філологи»), Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ф. 1 «Комуністична партія України»); 2) законодавчі акти та інші нормативні документи у сфері архівної справи; 3) інтернет-джерела, розташовані, зокрема, на порталі ДАСУ, Міністерства юстиції України, КМУ, Верховної Ради України, Укрінформу (інтерв'ю керівників архівної служби та архівів; матеріали, опубліковані для публічного обговорення; іконографіка тощо).

У цілому проблема формування наукових засад архівної реформи в Україні та їх реалізації, а також викликів, що поставали в процесі реформування в різні періоди в українській і закордонній історіографії архівознавства значно ширша за окреслені в статті основні історіографічні та документальні комплекси та наукові заходи, тому може бути предметом спеціального дослідження.

Архівні реформи в Україні: історичний аспект проблеми

Українська архівістика веде свою історію від великокнязівських архівів Київської Русі та архіву при Генеральній військовій канцелярії за доби Б. Хмельницького. Відтоді відбувалося її поступове формування. Спроби цілеспрямованого реформування системи архівних установ пов'язані з державотворенням доби Української революції 1917–1921 років. Потреба в системних перетвореннях у сфері архівної справи в цей час зумовлювалася з одного боку розпадом Російської імперії та необхідністю залишити в минулому імперське «архівне нестроєніє» (Дмитро Самоквасов), а з іншого – загроженістю і втратами архівів в умовах революційного хаосу. Уряд УНР серед інших завдань державотворення прагнув сформувати національну систему архівних установ, здатну повноцінно відповідати на запити суспільства і держави.

Перший орган управління у галузі архівної справи почав свою роботу у вересні 1917 року як бібліотечно-архівний відділ департаменту мистецтв Генерального секретарства справ освітніх у складі Генерального Секретаріату Центральної Ради (далі – ЦР), створеного 28 червня 1917 року. Компетенція відділу поширювалася на опікування бібліотеками

та архівами. Його очолив рідний брат видатного історика, голови ЦР Михайла Грушевського – Олександр. Завдання відділу у сфері архівів полягало в проведенні архівної реформи. В її основу було покладено ідею М. Грушевського про створення Національного архіву для централізованого зберігання найважливіших фондів та реєстрації цінних і “особливо загрожених” архівів³⁵. Після ухвалення ЦР Четвертого Універсалу 9 січня (22 січня) 1918 року, яким УНР проголошувалася самостійною і незалежною республікою, відділ залишився в підпорядкуванні державного органу управління освітою, реформованого в Міністерство народної освіти. Через те спрямування і координація діяльності архівів на деякий час закріпилися за освітянською сферою.

Розробники першого проєкту архівної реформи усвідомлювали, що вона не може бути частковою і закладали до її завдань комплексні перетворення у різних сферах: правовій (встановлення державної власності на архівні документи), практичній (створення Національного архіву), кадровій (організація підготовки архівістів). З цією метою реформатори вивчали досвід країн Західної Європи. Підготовлений під керівництвом О. Грушевського проєкт архівної реформи передбачав створення Національного архіву як центральної архівної установи для зберігання архівних документів державного значення, заснування при ньому бібліографічної і археографічної комісій з відповідними гуртками при них як осередків профільної освіти, розширення доступу до архівів, активізація джерелознавчих досліджень та започаткування археографічного часопису «Пам’ятки». Однак часу на втілення ідеї не вистачило. 29 квітня 1918 року до влади прийшов Павло Скоропадський як гетьман Української Держави, проголошеної замість УНР. Продовження реформування архівної галузі відповідало його політиці проведення соціальної і політичної реформи і підтримки національно-культурного відродження.

За нових обставин відділ змінив назву на Архівно-книжно-бібліотечний і керівника (ним став історик і генеалог В. Модзалевський), але продовжив роботу над проєктом архівної реформи. Відділ було підпорядковано новій структурі у складі Міністерства освіти – Головному управлінню мистецтв і національної культури. Місію архівів В. Модзалевський розумів як діяльність

³⁵ Грушевський М.С. *На порозі нової України. Гадки і мрії. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. Київ: Веселка, 1992. С. 133–178.

«аполітичну, позапартійну, орієнтовану лише на національну ідею»³⁶. Цю ідею було покладено в основу концепції реформи, завданням якої стало створення в Києві Національного архіву Української Держави та встановлення державної власності на архівні документи, передані на зберігання до архівів. Водночас мала формуватися мережа регіональних архівів: археографічним комісіям у Києві, Катеринославі, Полтаві, Сімферополі, Чернігові планувалося надати статус державних архівів. Передбачалося також створення центральної археографічної комісії при Національному архіві та відкриття навчального закладу для підготовки архівістів, бібліотекарів і археологів – Український археологічний інститут³⁷. Роботу над реалізацією проєкту реформи цього разу вдалося розпочати як завдяки орієнтованій на створення національних установ у сфері культури політиці Гетьманату, так і тому, що у відділі залишився працювати О. Грушевський. Проводити архівну реформу мала Міжвідомча комісія, створена у вересні 1918 року. Окрім В. Модзалевського, до неї увійшли авторитетні історики: член комітету для заснування Української Академії Наук Дмитро Багалій, голова Комісії для розбору давніх актів Володимир Іконнікова, один із засновників Київської губернської вченої археографічної комісії І. Каманін, геніальний сходознавець, невдовзі – неодмінний секретар УАН Агатангел Кримський, член Київського товариства старожитностей і мистецтв Орест Левицький, заступник Ради голів Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва Володимир Завитневич. Проте реалізувати архівну реформу знову не вдалося. За доби Гетьманату було розроблено лише проєкт Національного архіву, але не створено його, про що часто згадується в публікаціях поряд зі створенням Національної бібліотеки. 14 грудня 1918 року П. Скоропадський зрікся влади, було відновлено УНР на чолі з Директорією у складі Панаса Андрієвського, Володимира Винниченка, Андрія Макаренка, Симона Петлюри та Федора Швеця.

До початку лютого 1919 року, коли до Києва увійшли більшовицькі війська, Архівно-бібліотечний відділ продовжував діяльність. В новому уряді В. Модзалевський зберіг свою посаду. В січні 1919 року він устиг подати головному управляючому справами мистецтв і національної культури

³⁶ Доповідна записка Міністерства народної освіти Раді Міністрів Української держави з пропозицією заснування Головного управління в справах мистецтва і національної культури. м. Київ 17 червня 1918 р. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк.2 зв.

³⁷ Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту). *Київська старовина*. 1998. № 6. С. 53–73.

доповідну записку з викладеними засадами незавершеної архівної реформи. В документі наголошувалося на потребі створення Національного архіву способом реформування Київського центрального архіву та концентрації у ньому архівних фондів Губернського правління, Київського генерал-губернатора, Державної варти, Гетьманського штабу та інших; встановлення державної власності на архівні документи шляхом ухвалення спеціального законодавчого акту, заснування регіональних архівів; організації передавання приватних документальних колекцій губернським архівним комісіям з метою забезпечення їх збереженості.

Останню спробу підготовки законопроєкту про архівну справу та створення Національного архіву було зроблено в Кам'янці-Подільському, куди перемістилися державні органи УНР під тиском більшовиків. Там 30 серпня 1919 року у складі МНО розпочала роботу підзвітна особисто міністру освіти історик-архівіст Архівна комісія як орган управління в музейно-архівній сфері та підготовки інструкцій з охорони пам'яток старовини і мистецтв³⁸. Її очолив історик-архівіст і професор університету в Кам'янці-Подільському Пилип Клименко. Першим результатом роботи комісії стало видання спеціального часопису для публікацій з питань «українського мистецтва і старовини», що побачив світ завдяки фінансовій підтримці Диктатури Західних областей УНР восени 1919 року³⁹. До завдань комісії входило також збирання архівних фондів для «Музею-Архіву Визволення України». Така установа для упорядкування і зберігання історичних документів та пам'яток визвольної боротьби українців планувалася в новому проєкті реформи. Закон про її заснування Голова Директорії С. Петлюра підписав лише 1 вересня 1921 року. Через те і за доби Директорії УНР плани архівної реформи не знайшли повною мірою реалізації. Проте розроблена концепція відповідала європейській практиці, передбачала цивілізоване впорядкування діяльності архівів і надалі завдяки своєму універсальному характеру впливала на формування уявлень українських архівістів та архівознавців про оптимальну модель організації архівної справи.

Перенесенню цих уявлень до архівних проєктів вже в Українській СРР у 1920 році сприяло збереження В. Модзалевським посади керівника Архівної секції в новій урядовій структурі (з січня 1919 року у Харкові Архівно-бібліотечна

³⁸ Нестуля О. *Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)*. Київ, Полтава, 1994. С. 209.

³⁹ Матяш І.Б. Пам'ятка архівної періодики. *Історичний календар*'99. Київ, 1998. С. 327–328.

секція в складі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (далі – ВУКОПМИС). 3 квітня 1919 року РНК УСРР ухвалила Декрет «Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти», яким встановлювалася загальнонародна власність на архівні документи і заборонялося їх знищення без погодження з Архівною секцією ВУКОПМИСу. В змінених політичних умовах більша увага приділялася російському досвіду. Наступний варіант проєкту архівної реформи враховував напрацювання російських архівістів та українську специфіку. Однак термін «національний», не прийнятний для більшовиків, зник з усіх документів. Йшлося вже про Всеукраїнський Головний Архів (далі – ВГА) і органи управління – Центральне архівне управління у Києві та підпорядковані йому губернські архівні управління, що забезпечувало управлінську вертикаль. Новація проєкту полягала в декларуванні потреби формування ЄДАФ з секційним поділом, який фактично становив собою оновлену ідею централізації архівів, та створенні навчальних закладів для підготовки архівістів в університетських містах. Під керівництвом В. Модзалевського було підготовлено проєкти положення про основне сховище для частини архівного фонду «державного, загальноукраїнського характеру» ВГА та його примірний штатний розпис, положення про губернські архіви та інші нормативні документи. Таким чином, окремі елементи архівної реформи, розробленої ще за доби ЦР, знайшли втілення вже в УСРР. Повноцінно реалізувати цей проєкт реформи теж не довелося через передчасну смерть 3 серпня 1920 року В. Модзалевського. У вересні 1921 року на базі Архівного відділу ВУКОПМИС було створено Головне архівне управління (далі – Головарх) при НКО УСРР. З приходом до влади більшовиків архівна справа залишилася в зоні відповідальності освітянського відомства.

Після входження Української СРР до складу Радянського Союзу реорганізація системи архівних установ відбувалася перманентно відповідно до вказівок з Москви, що орієнтували союзні республіки на створення централізованої системи архівних установ та формування республіканських частин ЄДАФ. Інша особливість «радянської» архівної реформи полягала в створенні партійних архівів. Формування ієрархічної централізованої архівної системи в УСРР почалося зі створення Головарху і тривало понад десять років. Виявлення, упорядкування та зберігання документів, що утворилися в діяльності більшовицьких і комсомольських організацій в УСРР мала забезпечити створена 1921 році відповідно до рішення Політбюро ЦК

ВКП(б)У при НКО УСРР Всеукраїнська комісія з вивчення історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (далі – Істпарт). Для зберігання таких документів було створено ЦАР. Ця архівна установа лише формально підпорядковувалася Головарху, а фактично – Істпарту. Тож розпочиналося формування двох систем архівних установ і двох сукупних архівних фондів – ЄДАФ УСРР і партійного. За рік уже діяла ціла мережа місцевих органів Істпарту, її співробітники збирали і вивчали документи з історії революційного руху, мали навіть виключне право вилучати такі документи в різних організаціях. У січні 1923 року Головарх було реорганізовано в Українське центральне архівне управління (далі – Укрцентрархів) і підпорядковано його ВУЦВК. Співробітники Укрцентрархіву пробували чинити спротив процесу поглинання повноважень органів управління архівами в республіках та інкорпорації їхніх архівів до союзного архівного фонду, який відкривав шлях до вивезення без жодних застережень цінних українських архівів до Москви. Зокрема під час обговорення 1925 року у Києві розробленого в Москві проєкту «Положення про Центральне архівне управління СРСР», українські архівісти наголошували, що в документі не враховано «ту обставину, що Україна жила самостійним історичним життям, що пам'ятки того життя, котрі можливо не мають вартості з неукраїнського погляду, складають великий науковий скарб України, від якого вона не може відмовитися і який вона не може довірити ніякій установі поза Україною»⁴⁰. Та московську концепцію все-таки було втілено.

1928 року розпочала роботу Археографічна комісія ЦАУ УСРР та її місцеві філії. На відміну від передбачуваних архівною реформою УНР завдань вона була орієнтована на публікацію джерел про встановлення і розвиток радянської влади, робітничого, селянського та національного рухів. Було втілено також інший напрям архівної реформи, розробленої за доби УНР, – організовано підготовку кадрів (шляхом проведення короткотермінових курсів)⁴¹ та реалізовано нове завдання наукового забезпечення галузі у формі створення наукової установи (Кабінету архівознавства). Перманентне реформування діяльності системи архівних установ відбувалося на тлі посилення ідеологізації всіх ланок роботи архівів та репресій щодо архівістів.

⁴⁰ Заключення Укрцентрархіву на проєкт декрету РНК УСРР про охорону культурних цінностей; 4 березня – 29 грудня 1923 р. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 88, арк. 78.

⁴¹ Матяш І. Кабінет архівознавства Центрального архівного управління УСРР. *Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. Київ, 2008. С. 488.*

Упродовж 1939–1960 років архівні установи функціонували у віданні НКВС та провадили політику обмеження доступу до архівної інформації. Централізація архівної справи на загальносоюзному рівні завершилася з прийняттям 1941 року «Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР та мережу державних архівів СРСР». Відтоді будь-які зміни в роботі українських архівів відбувалися у відповідності з загальносоюзними вказівками, основним центром підготовки кадрів для архівів у тому числі радянських республік став Московський історико-архівний інститут, а для наукового забезпечення згодом було створено Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи. Таким чином, всі можливості і шляхи для реформування українських архівів за радянського часу було заблоковано.

Системні виклики для українських архівів в 1991–2021 роках та альтернативні проєкти реформування архівної системи.

Сучасний період архівної справи в Україні має початком відліку 24 серпня 1991 року – час відновлення державної незалежності України після майже 70-річного перебування в складі Радянського Союзу. Тоді українські архівісти постали перед викликами, зумовленими потребою формування національної системи архівних установ та організації сукупної архівної спадщини на нових засадах. Україна як незалежна держава потребувала також розроблення власного архівного законодавства, організації наукового забезпечення архівної галузі та підготовки кадрів. Сукупність цих проблем зумовлювала потребу реформування діяльності архівів. Проте спеціального документа не розроблялося. Реформування розпочалося одразу в практичній площині.

Насамперед було припинено паралельне існування Державного архівного фонду УРСР (архівних документів, що перебували на державному зберіганні, окрім фондів КПУ) і Архівного фонду Комуністичної партії України (документів, накопичених у діяльності КПУ та її молодіжної організації – комсомолу УРСР). У демократичній державі партія комуністів зникла з політичної арени, на заміну однопартійності запроваджувалася багатопартійність. При цьому люстрація до осіб, пов'язаних з радянським режимом як інструмент правосуддя перехідного періоду, не застосовувалася. На ключових посадах в Головному архівному управлінні (далі – Головархів) при КМУ, яке існувало в такому статусі до березня 1999 року, та архівних установах залишалися керівники, які очолювали ці установи до відновлення державної незалежності

України й були членами КПРС⁴². У серпні 1991 року архіви КПУ було передано у підпорядкування Головархіву⁴³, а невдовзі на базі Архіву Центрального Комітету Комуністичної партії УРСР було створено Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. Він став одним із семи центральних архівів⁴⁴, які продовжували працювати з дещо зміненими назвами відповідно до вимог часу. Завдання реорганізованої архівної установи полягало в тому, щоб не лише зберегти накопичені в компартійному архіві фонди колишньої керівної партії у зв'язку з її заборорою в Україні, а й надати доступ дослідникам до архівної інформації задля відкриття суспільству правди про діяльність партійних і комсомольських структур, а також забезпечити формування архівних фондів нових партій та інших громадських об'єднань. Отож другою ознакою реформування діяльності архівних установ стало розширення доступу до архівної інформації, зокрема, такої, що мала раніше обмежений доступ («засекреченої»). Водночас виникала потреба розширення кола фондоутворювачів архіву та принципової зміни політики доступу до архівної інформації, що в ньому зберігається. У вересні 1991 року було здійснено спробу додати до числа фондоутворювачів силові відомства. На зберігання до ЦДАГО України почали надходити документи колишнього КДБ УРСР: архівно-слідчі справи громадян, репресованих на українській території, та фільтраційні справи осіб, вивезених на примусові роботи до Німеччини під час Другої Світової війни. У результаті приймання 34 тисяч справ за 1918–1950 роки було сформовано «Колекцію позасудових справ реабілітованих» (ф. 263).

⁴² Борис Іваненко (1988–1996), Ніна Киструська (1996–1998), Руслан Пиріг (1998–2000).

⁴³ Указ Президії Верховної Ради України “Про передачу архівів Компартії України у підпорядкування Головному архівному управлінню при Кабінеті міністрів України”. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 40. С. 538.

⁴⁴ Оновлення неймінгу архівів зумовлювалося присутністю у назвах радянських лексем. Так, Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР отримав назву Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, історичні архіви УРСР у Києві та Львові – Центральний державний історичний архів, м. Київ/ м. Львів; Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР – Центральний державний кінофотофоноархів України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. В Харкові залишився єдиний з центральних архівів – Центральний державний науково-технічний архів України. Відповідно до свого профілю (державних установ, вищих органів влади, політичних партій і громадських об'єднань, закладів культури і мистецтв, науково-технічної документації і кінофотофонодокументів тощо) центральні державні архіви продовжили зберігання документів загальнонаціонального значення.

Однак процес передавання зупинили, оскільки на базі архівного підрозділу органів державної безпеки УРСР та України 1 квітня 1994 року почав діяльність Галузевий державний архів СБУ⁴⁵. Реорганізація великих відомчих архівів в галузеві державні архіви (далі – ГДА) склала окремий аспект реформування архівної системи в 1990-х рр. ГДА СБУ, МВС України, МЗС України та інші (всього 14 станом на 2022 рік) отримали право на постійне зберігання профільних архівних фондів та здійснення управління у сфері своєї компетенції, однак залишилися в статусі підрозділів відповідних державних органів. Це дещо обмежувало їхню діяльність як архівних установ, однак спрощувало організацію користування архівною інформацією галузевого рівня. Архівна служба здійснювала керівництво діяльністю ГДА лише на методичному рівні й на певний час розв'язувала проблему місця надійного зберігання цінних архівних документів.

Структуру архівних установ закріпив Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», ухвалений Верховною Радою України 24 грудня 1993 року⁴⁶. Окрім центральних та галузевих державних архівів, було виокремлено місцеві державні архіви та архівні підрозділи державних наукових установ, музеїв і бібліотек; органів державної влади й місцевого самоврядування; об'єднань громадян та релігійних організацій. Ці категорії архівних установ теж не мали прямого підпорядкування державному органу управління у сфері архівної справи. Архівними установами визнавалися також засновані на приватній власності архіви підприємств, установ і організацій та створені фізичними особами. Отже, відкривалися можливості співпраці приватних власників архівів з державними архівними установами задля забезпечення збереженості таких архівів. Проте приватні власники не поспішали реєструвати свої архіви через необґрунтоване побоювання вилучення у них їхніх документальних колекцій.

Другою важливою реформаторською ознакою закону було унормування поняття «Національний архівний фонд» (далі – НАФ). Його запровадження до наукового і суспільного обігу для означення сукупної архівної спадщини українського народу мало принципове значення в умовах відновлення

⁴⁵ Когут А.А. Здобутки та виклики Галузевого державного архіву Служби безпеки України: до 25-річчя установи. *Архіви України*. 2019. № 2 (319). С. 99–115; Даневич Л.Г. Галузевому державному архіву СБ України – 20 років. *Архіви України*. 2014. № 2(290). С. 106–118; *Галузевий державний архів СБУ: Путівник /авт.-упоряд.: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін.* Харків: Права людини, 2009.

⁴⁶ Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»...

державної незалежності. Радянські ідеологи ретельно стирали поняття «національний» з культурного ландшафту союзних республік як ознаку прагнення їх до незалежності й намагалися розчинити національні культури в аморфній «радянській культурі». Важливі документальні комплекси вивозилися до Москви й вносилися до ЄДАФ СРСР, документи українського походження опинилися в російських архівах у складі так званого Празького архіву, подарованого СРСР у грудні 1945 року урядом Чехословаччини з нагоди 220-ліття Російської академії наук і переданого на зберігання в січні 1946 року до Центрального державного архіву Жовтневої революції (з 1992 року – Державний архів РФ).

Проте поряд з питанням про поняття «Національний архівний фонд», запровадження якого до наукового і суспільного обігу вже не залежало від волі Москви, існувала проблема правонаступництва документального комплексу архівів СРСР. У її вирішенні РФ активно втручалася. Основу правового розв'язання всіх питань поділу і повернення своїх архівних документів, а також спільного використання тих архівних фондів, які складають інтерес для договірних сторін, склала Угода про правонаступництво щодо Державного архіву колишнього СРСР. Її ключове питання полягало в визначенні права власності на архівні фонди, утворені в діяльності органів влади Радянського Союзу та інших попередніх держав. Під час розгляду проєкту угоди сторони відмовилися від взаємних претензій на такі фонди, якщо вони зберігалися за межами їхніх територій. Однак погодили прийняти під свою юрисдикцію документи державних архівів союзного рівня, розташованих на їхній території. Переважна більшість таких архівів залишилася в Росії. Стаття дев'ята угоди декларувала, що всі рішення щодо архівів мали прийматися на міждержавному рівні. Документ підписали уповноважені представники 6 липня 1992 року. Він підлягав ратифікації, однак російські парламентарі угоду не ратифікували. Через позицію російської сторони не було вирішено й питання про «спільну архівну спадщину». Як відомо, документи, що становлять спільну архівну спадщину зберігаються в одній з країн, а інші країни мають право на управління та використання спірної групи документів. Через нелегітимність угоди питання спільної архівної спадщини пострадянських країн залишилося неврегульованим⁴⁷.

⁴⁷ Матяш І. Перша міжнародна угода щодо спільної архівної спадщини колишніх радянських республік: проблеми реалізації. *Пам'ятки*. 2006. Т. 6. С. 3–20.

Важливим моментом реформування архівної справи в Україні на початку 1990-х років стало законодавче закріплення нових напрямів поповнення НАФ. У цей час активізувався процес виявлення документів українського походження за межами України, які дістали назву «архівна україніка»⁴⁸, та розроблення концепцій національного реєстру архівної україніки й зберігання електронних документів. До українських архівів на державне зберігання поступово почали надходити за сприяння закордонних навчальних закладів та наукових установ, дипломатичних установ і консульств України, приватних зусиль науковців і власників архівних зібрань документи з Австралії, Канади, США, Німеччини, Швейцарії та інших країн. 2007 року систему архівних установ поповнили Центральний державний архів закордонної україніки та Центральний державний електронний архів. Нову категорію архівних установ склали трудові архіви, утворені для тимчасового зберігання документів з кадрових питань, що утворилися в процесі документування трудових відносин, та документів ліквідованих юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців. Такі документи не належали до НАФ, але створення архівів для їх зберігання засвідчувало відповідальність архівної служби перед суспільством у сфері соціального захисту населення. Цю особливість архівної реформи професор Ярослав Калакура назвав «людиноцентричністю»⁴⁹.

До завдань реформування архівної галузі належала також організація наукового забезпечення діяльності архівів та підготовки кадрів. До 1991 року в Українській РСР архівістів готували лише деякі кафедри українських університетів та інститутів культури, зокрема кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Після відновлення державної незалежності України спеціальність почала набувати популярності у вищих Харкова, Львова, Донецька, Луганська та інших міст. Архівознавчі дисципліни викладалися на історичних, юридичних, бібліотечних факультетах, а також на факультетах, які готували фахівців у сфері державного управління та інформаційних систем. Тісний зв'язок навчального процесу з роботою архівів засвідчувало

⁴⁸ Eadem. Галузева програма «Архівна україніка». *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т. 16. С. 29–32.

⁴⁹ Калакура Я. Архівознавство: наука чи система наукових знань? *Студії з архів. справи та документознавства*. 1996. Т. 1. С. 43–49; idem. Антропологічний потенціал архівної україніки. *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки*. 2012. № 1. С. 37–46; idem. Архівний менеджмент в умовах демократизації та децентралізації суспільства. *Архіви України*. 2016. № 6. С. 119–135.

проведення архівної практики безпосередньо в архівних установах. Перші українські навчальні посібники з архівознавства було підготовлено на базі створеного 1994 року на виконання Закону України «Про національний архівний фонд і архівні установи України» УНДІАСД. Підготовлена в інституті «Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ» (1998)⁵⁰ обґрунтовувала потребу розроблення навчально-методичного комплексу для національної архівної освіти. Впродовж 1998–2002 років такий комплекс (термінологічний словник «Архівістика», підручник «Архівознавство», Хрестоматія з архівознавства, навчальний посібник «Нариси історії архівної справи в Україні» та інші) було створено в співпраці УНДІАСД та Кафедри архівознавства і спеціальних галузей історичної науки КНУ імені Тараса Шевченка. 1999 року на базі інституту почала функціонувати Галузева служба науково-технічної інформації. Задля організації підготовки фахівців вищої кваліфікації у сфері архівної справи 2003 року в інституті було відкрито аспірантуру зі спеціальності історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни та спеціалізовану вчену раду з правом проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Таким чином, від часу відновлення державної незалежності України тривало поступове реформування архівної галузі «на засадах законодавства про Національний архівний фонд», що отримало в історіографії назву «архівні реформи 1990-х років» (Кость Новохатський). Важливим моментом реформи стало надання Головархіву при КМУ статусу самостійного центрального органу виконавчої влади в березні 1999 року – Головного архівного управління України, реорганізованого в грудні того ж року в Держкомархів України. В середині 2000-х років спрямування й координування його діяльності було передано від КМУ до Міністра культури. Архівісти отримали статус державних службовців. Водночас очевидну проблему в діяльності архівів складало невідповідне матеріальне забезпечення роботи архівів, що спричиняло відтік високопрофесійних кадрів. Істотним гальмом реформ стало призначення у вересні 2009 року на посаду голови Держкомархіву України членкині забороненої комуністичної партії, без відповідної освіти, колишньої заступниці директора Конотопського арматурного заводу Ольги Гінзбург. Вона закінчила

⁵⁰ Матяш І., Калакура Я., Лозицький В., Селіверстова К. Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України (проект). *Студії з арх. справи та документознавства*. 1998. Т. 3. С. 17–24.

каденцію депутата Верховної Ради України. Таке призначення українська наукова громадськість сприйняла з обуренням. Через очікуваний науковою громадськістю шкідливий вплив непрофесійної, партійно заангажованої особи на діяльність архівів, актуалізувалося обговорення загроз для доступу до архівної інформації. Питання про створення свого архіву порушив Інститут національної пам'яті. Головна ідея змін, які намагалася реалізувати нова очільниця, полягала у формуванні галузевої вертикалі – забезпечення прямого підпорядкування Держкомархіву України регіональних архівів.

У грудні 2010 року вектор реформування архівної справи змінив Указ Президента «Про оптимізацію системи органів виконавчої влади»⁵¹. Держкомархів України було реорганізовано в ДАСУ з покладанням на неї функцій з реалізації державної політики у сфері створення та забезпечення функціонування системи страхового фонду документації. Її спрямування і координацію прийняв міністр юстиції України. В патронатній службі міністра було створено посаду помічника міністра з питань архівної справи, а функції організації взаємодії між міністерством і службою покладено на сектор взаємодії з ДАСУ Департаменту взаємодії з органами виконавчої влади. Внаслідок реорганізації до функцій архівного державного органу додалося забезпечення створення і функціонування державної системи страхового фонду документації. Архівна галузь України знову постала перед потребою проведення реформи. В Указі Президента України декларувалася мета, що полягала у «підвищенні ефективності врядування та якості надання державних послуг завдяки залученню нових професійних кадрів та впровадженню сучасних управлінських практик в роботу державних органів»⁵². Однак на посаду керівника реорганізованої ДАСУ було знову призначено О. Гінзбург, яка почала переслідування професійних патріотичних співробітників архівних установ та поглиблене вивчення російського досвіду.

Процес реорганізації Держкомархіву України тривав до квітня 2011 року. Тоді було затверджено «Положення про Державну архівну службу України»⁵³. В процесі організації діяльності державного органу в новому статусі реформування відбувалося формально. Революція гідності, що тривала

⁵¹ Про оптимізацію системи органів виконавчої влади: Указ Президента № 1085/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>, доступ: 14.10.2022.

⁵² Ibidem.

⁵³ Положення про Державну архівну службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 870. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/870-2015-%D0%BF#Text>, доступ: 18.08.2022.

в Україні з 30 листопада 2013 року до лютого 2014 року як протест українського народу проти зміни державного курсу на Європейську інтеграцію та надмірну концентрацію влади в руках президента Віктора Януковича та членів його родини й прибічників зумовила зміна в керівництві ДАСУ.

Ухвалена урядом уже у квітні 2014 року «Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади» в Україні відкрила шлях до реформ, які торкалися і питань архівної сфери в частині зміни конфігурації мережі архівних установ. Адміністративно-територіальна реформа зумовила потребу в запровадженні змін у мережі насамперед районних архівів. Ухваленням 9 квітня 2015 року Верховною Радою України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» було зроблено реформаторський крок у площині доступу до архівної інформації. Закон декларував відкритість архівів тоталітарних органів, визначав процедуру доступу і передбачав створення Галузевого державного архіву Інституту національної пам'яті (далі – ГДА УНІП); забороняв віднесення архівної інформації, утвореної в діяльності таких органів до таємної, конфіденційної або службової інформації та встановлював відповідальність за порушення задекларованих у Законі норм. Відповідні зміни внесли й до Закону України «Про Національний фонд та архівні установи». Створений 25 червня 2019 року ГДА УІП став останньою в часі заснування архівною установою. Колектив архіву на чолі з молодим, але досвідченим і авторитетним директором Ігорем Куликом активно розпочав свою діяльність, створив Консультаційний центр з пошуку інформації про репресованих, хоч передане для його розташування Національним банком України приміщення з червня 2019 року перебуває на стадії реконструкції.

Проєкти архівної реформи другої половини 2010-х років.

Численні зміни й доповнення до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (до тексту профільного закону внесли 11 змін, найістотніші з яких пов'язані зі спадщиною тоталітарного режиму та доступом до архівної інформації) резонували серед архівістів і дослідників формулюванням необхідності підготовки принципово нового законодавчого акту, який би відповідав викликам часу, потребам архівістики й запитам суспільства, та актуалізували питання про реформування системи архівних установ.

Ідею підготовки нового галузевого Закону України та розроблення проєкту архівної реформи промотувала Голова ДАСУ Тетяна Баранова, юрист за освітою.

Як перспективу в середині 2010-х років українські архівознавці та Громадська рада ДАСУ почали обговорювати адаптовану до нових реалій ідею створення Національного архіву України як синкретичної установи з функціями центрального органу виконавчої влади, прямо підпорядкованого КМУ. Вона спиралася на не втілені за доби Української революції 1917–1921 років задуми та апелювала до досвіду країн, де функціонували державні архівні установи, в назві яких був присутній терміноелемент «національний». Національні архіви діяли, наприклад, у Австралії, Андоррі, Вірменії, Бразилії, Індії, Індонезії, Люксембурзі, Мальті, Нідерландах, Норвегії, Словаччині, Франції, Чехії, Швеції, Японії та інших країнах; у Канаді, Єгипті, Болівії та інших – національний архів і бібліотека; у Лівані – центр національних архівів (Ліван); у Мексиці – генеральний архів нації; у Монголії – національне архівне управління; у США – адміністрація національних архівів та документації; у Фінляндії – національна архівна служба; у ПАР – служба національного архіву та архівних документів, в ОАЕ – національний центр документації та досліджень.

Національний архів України пропонувалося створити шляхом реорганізації ДАСУ та всіх центральних архівів і наукових установ шляхом об'єднання в одній поліфункціональній установі, яка, окрім функцій органу управління, забезпечувала б зберігання й удоступнення архівних документів загальнонаціонального значення та наукових досліджень у сфері архівної справи та діловодства, організовувала підвищення кваліфікації архівістів. Очікувалося, що така реформа сприятиме підвищенню статусу державних архівів України та спрощенню доступу до архівної інформації, а також вивільненню державних коштів завдяки раціоналізації структури підрозділів Національного архіву України та уникнення дублювання функцій в їхній діяльності. Для детального вивчення можливості реалізації проєкту створили робочу групу в складі архівістів та представників громадськості, однак її не було втілено.

Новий імпульс архівна реформа отримала в контексті загальнодержавної реформи після виборів президента України 2019 року. На початку грудня того самого року ДАСУ очолив історик і архівіст А. Хромов. Молодий амбітний керівник з фаховою освітою і бажанням реформувати галузь на європейських засадах запропонував свою концепцію реформи на засадах ініціативності, інформатизації, інновацій, вивчення міжнародного досвіду і обмінів та інтегрованості, які він назвав «Принцип п'яти І». Практичні кроки щодо реалізації реформ розпочалися одразу.

У вересні 2020 року у ДАСУ відбулася презентація проєкту Стратегії розвитку архівної справи на період до 2025 року. У її розробленні взяли участь представники ДАСУ та всіх категорій архівів. Ідеологами стратегії були А. Хромов і тодішній заступник голови ДАСУ Л. Левченко. Ключова новація Стратегії полягала в реорганізації ДАСУ в Єдину державну систему органів управління Національними архівними інформаційними ресурсами, документацією та архівами, що б дозволило надати самостійності центральному органу виконавчої влади в галузі архівної справи під загальним керівництвом КМУ та ширших повноважень щодо управління документацією та контролю за поточним діловодством державних органів; створити управлінську вертикаль у складі двох підсистем («територіальної та функціональної»), підпорядкувавши «територіальні і функціональні підсистеми та їхні ланки»⁵⁴. Серед першочергових цілей реформи автори документу назвали розроблення галузевого закону, який би унормував зафіксовані в Стратегії новели; розширення доступу до архівної інформації (насамперед шляхом цифровізації архівних документів та довідкового апарату до них) та підвищення якості архівних послуг (забезпечення онлайн доступу до архівних інформаційних ресурсів, створення інформаційно-пошукової системи) та зміну способу комунікації з дослідниками та суспільством, розширення з цією метою іміджевих акцій.

Певні кроки українськими архівами, зокрема, в напрямку цифровізації та розширення доступу до архівної інформації, знань і послуг, уже було зроблено у відповідь на виклик, поставлений пандемією, спричиненою вірусом SARS-CoV-2019. В умовах обмеження вимушеного фізичного доступу до архівних ресурсів (читальні зали періодично зачинялися або приймали обмежену кількість відвідувачів) архіви активізували проведення віртуальних виставок, розпочали надавання відповідей на запити електронною поштою.

Проєкт нового галузевого закону «Про Національні архівні інформаційні ресурси, управління документацією та архівами» робоча група за участі представників архівної служби, архівів, науковців-архівознавців презентувала на засіданні наукововидавничої та громадської рад уже 18 травня 2021 року. Розробники законопроєкту ставили за мету гармонізацію українського архівного законодавства з міжнародним правом та забезпечення інформаційних запитів суспільства, розроблення правового підґрунтя фундаментальної

⁵⁴ Стратегія розвитку архівної справи на період до 2025 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/strategiya-rozvitku-arhivnoyi-spravi-do-2025-roku>, доступ: 12.06.2022.

реорганізації управління архівами. Правова новела законопроекту полягала в заміні основної категорії архівної справи «Національний архівний фонд» на поняття «Національні архівні інформаційні ресурси». Документ містив норму про організацію державної системи управління Національними архівними інформаційними ресурсами, документацією та архівами, тим самим реалізуючи ідею управлінської вертикалі, викладену в Стратегії. Всі плани зруйнувала Російська Федерація 24 лютого 2022 року, розпочавши широкомасштабне військове вторгнення в Україну.

Виклики для українських архівів після 24 лютого 2022 року. Війна Росії проти української культури

Задекларувавши метою війни, прихованої під брутальною назвою «спеціальна операція», так звану «денацифікацію» України й «звільнення» російськомовних громадян від «свавілля бандерівців», росіяни розпочали війну проти української історії та культури, тотальне нищення українських міст і сіл, об'єктів культури, мирних людей – геноцид Українського народу, поставивши під загрозу цінності демократичного світу. Держави світової демократії об'єдналися в допомозі Україні в її героїчному спротиву агресору, порятунку української культури. Безпрецедентну допомогу надає Україні Республіки Польща, а українським архівістам – їхні польські колеги.

Виклик воєнної загрози вимагав від українських архівів швидкого адаптування в умовах розв'язаної російськими агресорами війни проти України, забезпечення сталого функціонування архівних установ та збереження національної архівної спадщини. Архівісти на практиці зустрілися з тим, що тривалий час обговорювали ще на початку ХХІ ст. Про шляхи подолання наслідків катастроф різного масштабу, які відбувалися у світі впродовж другої половини ХХ століття міжнародна архівна спільнота дискутувала зокрема на Міжнародній конференції «Архіви і суспільство. Що зберігати? Приймання і відбір» (Рейк'явік, 10–13 жовтня 2001 року). Задля осмислення викликів, поставлених цими загрозами, 2002 року на базі УНДІАСД підготували «Концепцію захисту національних інтересів в архівній справі»⁵⁵. Джерела загроз автори вбачали у природних катастрофах, недостатньому

⁵⁵ Скрицька Л., Новохатський К.. Концепція захисту національних інтересів в архівній справі. Проект. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2002. Т. 8. С. 53–79.

фінансуванні діяльності архівів, спробах політичного тиску на архівістів, людському чиннику (прийнятті на роботу до архівів невмотивованих осіб низької кваліфікації), не відповідним їй місій рейтингом професії архівіста у суспільстві⁵⁶. Для упередження негативних наслідків для архівної галузі в разі настання будь-якої з загроз вони пропонували розробити комплексну систему заходів у сферах інформації та культури як складову частину загальнодержавної системи національної безпеки, а також систематично перевіряти готовність архівної галузі до реагування на будь-яку небезпеку. Концепцію було винесено для обговорення на сторінках наукового щорічника “Студії з архівної справи та документознавства”. Слід зауважити, що воєнний конфлікт серед кваліфікаційної ланки загроз архівам у концепції не вказувався. Збройні конфлікти і тероризм як окрему групу загроз в українському архівознавстві було виділено дещо пізніше⁵⁷. Однак ні широкої дискусії щодо цієї проблеми, ні реальних практичних кроків не відбулося. Тоді ніхто не міг прогнозувати, яким викликом для архівів стане війна в другому десятилітті XXI століття. Утім, у вересні 2004 року Міністерство оборони України затвердило наказом спеціальне «Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України»⁵⁸ щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

Загрози знищення української культури РФ почала продукувати, розпочавши гібридну війну після незаконної анексії нею Криму й окупації частини Донецької та Луганської областей України ще у 2014 році. Українські архіви як установи пам'яті мали надзвичайне значення для держави-агресорки, ідеологи якої активно шукали обґрунтування своїх антинаукових теорій для заперечення права українців на власну історію і культуру. За «спрощеними процедурами» в порушення міжнародного права та російського галузевого законодавства документи державних архівів Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, частина не евакуйованих документів держархівів Донецької та Луганської областей опинилися в складі Архівного фонду РФ. Створені від часу відновлення незалежності України до незаконної анексії української території документи вважалися Росією документами з її історичного минулого. При цьому

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Матяш І. Архів у техногенному суспільстві: загрози і шляхи їх подолання. *Студії з арх. справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 137–140.

⁵⁸ *Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в збройних силах України*: Затв. наказом Міністра оборони України від 11 вересня 2004 р. N 400 / В.о. М-во оборони України. Київ: Азимут-Україна, 2004.

окремий виклик для українських архівів складала поведінка архівістів. Якщо співробітники донецьких і луганських архівів іноді попри загрозу власному життю рятували документи і перевозили на контрольовану Україною територію, то в кримських архівах зустрічали хлібом-сіллю представників керівних органів російських архівів і спішно міняли вивіски та тематику досліджень. Тоді відповіді на ці виклики не знайшлося.

Відсутність завчасної підготовки культурних об'єктів до надзвичайних ситуацій чи збройного конфлікту, як показав проведений 2016 року Українською Гельсінською спілкою з прав людини моніторинговий візит на тимчасово окуповану територію Криму і Донбасу, призвела до серйозних втрат у сфері культури. За результатами дослідження, учасники візиту висунули вимогу удосконалення чинного законодавства в частині встановлення відповідальності за замах у будь-якій формі на культурні цінності⁵⁹.

Після початку широкомасштабного воєнного вторгнення російських військ українські архівісти зосередили головні зусилля на забезпеченні функціонування архівних установ, збереженості архівних документів та доступу до архівної інформації, розв'язання проблеми евакуації архівів та фіксації злочинів рашистів у сфері архівної справи. Через масовану атаку російських військ на Київ евакуація документів НАФ з центральних архівів виявилася небезпечною. Водночас ГДА СБУ розпочав переговори з закордонними партнерами про перевезення для реставрації та зацифрування документів тоталітарних режимів. Зокрема з Національним архівом Великої Британії було підписано договір про зберігання зацифрованих архівів без оплати⁶⁰.

Апарат ДАСУ та її дорадчі органи не припинили своєї діяльності щодо втілення основних положень Стратегії розвитку архівної справи до 2025 року. Після консультацій з громадськістю ДАСУ реалізувала оптимізацію мережі центральних архівів шляхом злиття Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву закордонної україніки та Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного й Центрального державного електронного архіву України. Відповідно було утворено Центральний державний архів

⁵⁹ Біда О.А., Блага А.Б., Коваль Д.О., Мартиненко О.А., Статкевич М.Г. *Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України* / за заг. ред. А.П. Буценка; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, КИТ, 2016. С. 34.

⁶⁰ «Суспільне спротив» про Державні архіви в Україні. URL: <https://archives.gov.ua/ua/>, доступ: 10.11.2022.

громадських об'єднань та україніки й Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів⁶¹.

Російські нападники свідомо спрямували нищівні удари на установи пам'яті – музеї, бібліотеки, архіви. Від ударів російських ракет уже в перші дні війни згоріли Історико-краєзнавчий музей в містечку Іванкові на Київщині, де зберігалися полотна геніальної народної художниці Марії Примаченко, Національний музей Григорія Сковороди в с. Сковородинівці на Харківщині, архів Управління СБУ в Чернігівській області. Якщо більшість картин М. Примаченко вдалося врятувати, то понад 12 тис. справ документів КДБ у Чернігові було безповоротно знищено внаслідок прямого потрапляння російської ракети в будинок Управління СБУ Чернігівської області⁶². На тимчасово окупованих територіях російські загарбники розпочали тотальне грабування культурних цінностей, вилучення з бібліотек видань з історії та культури України. В їхніх руках опинилися музейні цінності Маріуполя, Херсону і Херсонщини, документи Державного архіву Херсонської області. Зазнала ушкоджень під час обстрілу російськими військами Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка й інші численні об'єкти культури. Станом на початок листопада 2022 р. ДАСУ втратила контроль над півтора відсотками справ НАФ (загальний обсяг 86 млн од. зб.)⁶³.

Відповіді на виклики війни українські архіви дали щоденною роботою. У зв'язку з оголошенням воєнного стану в Україні відвідування читальних зал було тимчасово призупинено до окремого розпорядження. Надзвичайно складним виявилось розв'язання проблеми евакуації архівних документів через постійні ракетні атаки та обстріли українських територій. Натомість активізувалася робота з цифровізації архівних документів. Науковці отримали можливість продовжувати свої дослідження завдяки доступу до цифрових копій на сайтах архівів та відкриттю в травні 2022 року Державною архівною службою України Міжархівного пошукового порталу – комплексного інформаційного ресурсу з єдиним вікном доступу, створеного за прикладом

⁶¹ Про оптимізацію системи центральних архівів: Постанова КМУ України від 28 червня 2022 р. № 732 архівів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-2022-%D0%BF#Text>, доступ: 16.08.2022.

⁶² Котлярский М. Из-за российского вторжения Украине грозит утрата ценных архивов. URL: <https://detaly.co.il/390921-2>, доступ: 16.08.2022.

⁶³ «Суспільне спротив» про Державні архіви в Україні...

польської пошукової архівної системи⁶⁴. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного звернувся до власників аудіовізуальних документів з проханням передати на зберігання до архіву фото-, відео-, фонодокументи, які відображають події російсько-української війни та є свідченнями злочинів агресора⁶⁵. Українські архівісти систематично фіксують ці жахливі злочини. Тисячі документальних підтверджень воєнних злочинів Росії складуть після перемоги України окремі фонди в архівах, доступ до яких буде відкрито для користувачів з усього світу. Для підтримки архівних установ в умовах військової агресії Росії проти України та відновлення їх злагодженої роботи та життєдіяльності, а також з метою збереження документальної спадщини України було відкрито благодійний рахунок.

Відповіддю на виклики війни стала також інформаційна та міжнародна діяльність ДАСУ. На звернення Голови ДАСУ А. Хромова до Міжнародної ради архівів її Виконавчий комітет ухвалив 10 березня 2022 року рішення про призупинення співпраці з державними органами у сфері архівної справи у РФ, Удмуртської Республіки, Республіки Татарстан та Республіки Білорусь як країн-пособниць російської військової агресії до моменту підписання миру на прийнятних для української сторони умовах і забезпечення безпеки та суверенітету осіб і установ, які захищають культурну спадщину України⁶⁶. ДАСУ і державні архівні установи припинили дію двосторонніх договорів про співробітництво з російським та білоруським державними органами та архівними установами, денонсували договори з обміну документами, згорнули надання відповідей на запити громадян і установ Росії та Білорусі. КМУ ініціював запровадження санкцій на вісім фізичних та шість юридичних осіб, відповідальних за вилучення та знищення архівних документів, які зберігалися в архівних установах на тимчасово окупованій території. Серед цих осіб зокрема «голова» так званого «державного комітету у справах архівів Республіки Крим» Олег Лобов, його заступниця Тетяна Шарова, керівник «Федерального архівного агентства» (Росархів) Андрій Артизов, «Державний

⁶⁴ «Міжархівний пошуковий портал» відвідало понад 100 тисяч користувачів. URL: <https://archives.gov.ua/ua/>, доступ: 19.08.2022.

⁶⁵ Звернення до власників аудіовізуальних документів з проханням долучитися до формування колекцій Архіву фото-, відео-, фонодокументами, що відображають хроніку подій російсько-української війни, та є свідченнями злочинів агресора. URL: <https://tsdkffa.archives.gov.ua/>, доступ: 19.08.2022.

⁶⁶ Resolution ICA in support of Ukraine. EB meeting 2022-03-10. URL: https://www.ica.org/sites/default/files/rus_resolution_in_support_of_ukraine_o.pdf, доступ: 18.08.2022.

комітет у справах архівів Республіки Крим», «Державна казенна установа Республіки Крим “Державний архів Республіки Крим”» та інші⁶⁷.

Висновки

Архівні реформи в Україні є невіддільною складовою процесу державотворення. Необхідність їх проведення актуалізувалася в часи звільнення України від імперської залежності (Російської імперії чи Радянського Союзу). Упродовж 1917–1921 років було зроблено п'ять спроб архівної реформи: 1) Проєкт Бібліотечно-архівного відділу МНО УНР (1917 рік, О. Грушевський); 2) Проєкт Архівно-бібліотечно-книжного відділу ГKMНK Української Держави (1918 рік, В. Модзалевський); 3) Проєкт Архівної секції ВУКОПМИСу (1919 рік, В. Модзалевський); 4) Проєкт Архівної секції Кам'янець-Подільської комісії (1919 рік, П. Клименко). Проєкт Укрцентархіву (1921–1925 роки) реалізовувався вже після приходу до влади в Україні більшовиків, але спирався на напрацювання українських архівістів, які представляли незалежні уряди УНР/Української Держави. Ключова ідея всіх реформ полягала в цивілізованій організації архівної справи незалежної держави на засадах забезпечення збереженості її сукупного архівного фонду як складової частини світової архівної спадщини, створення можливості широкого доступу до архівної інформації. Спільними рисами всіх проєктів реформи було створення державного органу з питань архівної справи, заснування головного архіву держави (Національного архіву, Всеукраїнського архіву або Українського головного архіву) з управлінськими й науковими функціями та державних архівів на місцях, підтримка й створення центральної та регіональних археографічних комісій, організація навчальних закладів архівної освіти.

Особливість реформаторської діяльності у сфері архівів за новітнього часу від моменту відновлення державної незалежності 24 серпня 1991 року полягає в її перманентному практично орієнтованому характері. В цьому процесі можна виокремити «архівну реформу 1990-х років» та архівну реформу на засадах «Принципу п'яти І». Новітній період розвитку архівної справи України,

⁶⁷ Україна запроваджує санкції проти російських та проросійських архівістів. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/14/ukrayina-zaprovadzhuye-sankcziyi-proty-rosijskyh-ta-prorosijskyh-arhivistiv/>, доступ: 18.08.2022.

що охоплює загалом 31 рік, сповнений викликами, як суто галузевими, так і системними. На початку 1990-х років українська архівістика відроджувалася, поверталася до свого національного коріння, усвідомлювала свою гуманістичну функцію – збереження цілісності й поповнення документальної пам'яті людства, забезпечення тим самим зв'язку поколінь і націй.

Архівісти України як незалежної держави долали виклики, пов'язані з потребою розроблення нового архівного законодавства, створення системи архівних установ, організації підготовки кадрів та наукового забезпечення архівної галузі, організації сукупної архівної спадщини та виявлення документів українського походження за кордоном, інформатизації архівів, підготовки нового покоління довідкового апарату, встановлення міжнародних зв'язків заради забезпечення збереженості національної архівної спадщини. Результатом «архівної реформи 1990-х років» стало запровадження до професійного і суспільного обігу нової правової категорії «Національний архівний фонд», ліквідація подвійної сутності сукупної архівної спадщини (державний архівний фонд – партійний архівний фонд), формування нових каналів поповнення НАФ, розширення доступу до архівної інформації, оновлення структури мережі архівних установ.

Військове вторгнення російських окупантів створило підвищені ризики в архівній справі, що загрожують незворотними втратами не лише НАФ, а й усій сукупній світовій архівній спадщині. Українські архіви тримають свій архівний фронт щоденною працею і розпочатою попри війну реорганізацією системи архівних установ, посиленням уваги до забезпечення фізичної збереженості архівних документів та цифровізації архівних фондів, підготовкою е-виставок, через які розповідають світу правду про війну та її не випадковість з огляду на збережені в архівних документах свідчення про радянську політику придушення і протидії будь-яким проявам національної самосвідомості.

Sources

Dopovidna zapyska Ministerstva narodnoi osvity Radi Ministriv Ukrainskoi derzhavy z propozytsiieiu zasnovannia Holovnoho upravlinnia v spravakh mystetstva i natsionalnoi

- kultury. m. Kyiv 17 chervnia 1918 r. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 2457, op. 1, spr. 1, ark.2 zv.
- Kerivnytstvo po zastosuvanniu norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava v zbroinykh sylakh Ukrainy: Zatv. nakazom Ministra oborony Ukrainy vid 11 veresnia 2004 r. N 400 / V.o. M-vo oborony Ukrainy. Kyiv 2004, s. 144.
- Kontsepsiia reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini: Postanova KМУ vid 01.04.2014 № 333-r., <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>, dostup: 14.11. 2022.
- Polozhennia pro Derzhavnu arkhivnu sluzhbu Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 zhovtnia 2015 r. № 870, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/870-2015-%Do%BF#Text>, dostup: 18. 08.2022.
- Proekt statutu Ukrainskoho holovnoho arkhivu, rozroblenyi arkhivnym upravlinniam. «Pamiatky», 1998, t. 1, s. 103–104.
- Proekty zakonodavchych aktiv Radnarkomu USRR z orhanizatsii arkhivnoi spravy v Ukraini. «Pamiatky», 1998, t. 1, s. 115–119.
- Pro optymizatsiiu systemy orhaniv vykonavchoi vlady: Ukaz Prezydenta № 1085/2010, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%Do%BF#Text>, dostup: 14.10.2022.
- Pro optymizatsiiu systemy tsentralnykh arkhiviv: Postanova KМУ Ukrainy vid 28 chervnia 2022 r. № 732 arkhiviv, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-2022-%Do%BF#Text>, dostup: 16.08.2022.
- Resolution ICA in support of Ukraine. EB meeting 2022-03-10, https://www.ica.org/sites/default/files/rus_resolution_in_support_of_ukraine_o.pdf, dostup: 18.08.2022.
- Statut Ukrainskoho natsionalnoho arkhivu. «Pamiatky» 1998, t. 1, s. 67–70.
- Stratehiia rozvytku arkhivnoi spravy na period do 2025 r., <https://www.kmu.gov.ua/news/strategiya-rozvitku-arhivnoyi-spravi-do-2025-roku>, dostup: 12.06.2022.
- Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro peredachu arkhiviv Kompartii Ukrainy u pidporiadkuvannia Holonomu arkhivnomu upravlinniu pry Kabineti ministriv Ukrainy”. «Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy» 1991, № 40, s. 538.
- Zakliuchennia Ukrtsentrarkhivu na proekt dekretu RNK USRR pro okhoronu kulturnykh tsinnosti; 4 bereznia – 29 hrudnia 1923 r. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 14, op. 1, spr. 88, ark. 78.
- Zakon Ukrainy «Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond ta arkhivni ustanovy» «Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy» 1994, № 15, s. 86.
- Zakonoproekt i poiasniuiuucha zapyska Arkhivnoho upravlinnia pro zasnuvannia Ukrainskoho holovnoho arkhivu v m. Kyievi «Pamiatky», 1998, t. 1, s. 102–103.

Bibliography

- Anotovanyi pokazhchyk publikatsii zhurnalu «Arkhivy Ukrainy» za 1988–1995 rr. / Ukl. N.P.Pavlovska. Kyiv 1997.
- Arkhivoznavstvo: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy / Redkol.: Ya.S. Kalakura (hol. red.) ta in. Kyiv, 1998.
- Arkhivy Ukrainy: syst. pokazhch. 1971–1987 rr. / Vidp. red. V.M. Volkovynskiy; upor. L.M. Vasko ta in. Kyiv, 1988.
- Batiuk A.A., Butych M.I., «Arkhivy Ukrainy»: Bibliohrafichni pokazhchyk zmistu, 1947–1970 rr. Kyiv, 1999. (Arkhivni ta bibliohrafichni dzhherela ukraïnskoï istorychnoi dumky, vyp. 3).
- Berezanska I., Rozvytok arkhivnoi spravy v period Ukraïnskoï revoliutsii (1917–1920 rr.), “Society. Document. Communication” 2022, t. 15, s. 247–265.
- Berkovskiy V., Sutnist ta osnovni zavdannia polityky derzhavy v arkhivnii sferi, «Arkhivy Ukrainy», 2012, vyp. 5, s. 5–16.
- Bida O., Blaha A., Koval D., Martynenko O., Statkevych M., Zi shchytom chy na shchyti?: zakhyst kulturnykh tsinnosti v umovakh zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy / za zah. red. A. P. Bushchenka; Ukraïnska Helsinska spilka z prav liudyny. Kyiv, 2016, s. 34.
- Bilokin S.I., Arkhivist Volodymyr Miiakovskiy, [w:] “Arkhivna ta bibliotekna sprava v Ukraïni doby vyzvolnykh zmahani (1917–1921 rr.): Ukraïnske arkhivoznavstvo: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy”: Nauk. dop. Vseukraïnskoï konf. (19–20 lystop. 1996 r.): U 2 ch. Ch. 1. Kyiv, 1997, s. 213–222.
- Bilyk P., Do istorii arkhivnogo budivnytstva USRR, «Arkhiv Radianskoï Ukrainy» 1933, № 7/8, s. 157–171.
- Boriak H., Novokhatskyi Kostiantyn. Moderne arkhivne zakonodavstvo Ukrainy. “Arkhivy Ukrainy”, 2004, № 3(254), s. 4–10.
- Boriak H., Sukupna arkhivna spadshchyna Ukrainy: do problem zmistu poniat Derzhavnogo ta Natsionalnogo arkhivnogo fondu, «Arkhivy Ukrainy» 1995, № 4–6, s. 42–61.
- Boriak H., Ynformatyzatsiia arkhivnogo dela v Ukraïne: Opyt, problemy y perspektyvy, «Arkhivy v novom veke: Stratehicheskye voprosy avtomatyzatsii arkhivov: Mezhdun. konf. stran Tsentralnoi y Vostochnoi Evropy «Colloquia Jerzy Skowronek dedicata». Varshava, 2001, s. 76–82.
- Danevych L., Haluzevomu derzhavnomu arkhivu SB Ukrainy – 20 rokiv, «Arkhivy Ukrainy» 2014, № 2(290), s. 106–118.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: Putivnyk /avt.-uporiad.: V.M. Danylenko (vidp. uporiad.) ta in. Kharkiv: Prava liudyny, 2009.

- Hrushevskiy M., Na porozi novoi Ukrainy. Hadky i mrii, [w:] Velykyi ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M.S. Hrushevskoho, Kyiv: Veselka, 1992, s. 133–178.
- Hrushevskiy O., Suchasne ukrainske arkhivoznavstvo, «Ukraina» 1918, kn. 1/2, s. 81–82.
- Kalakura Ya., Natsionalni istoryko-arkhivni tradytsii yak chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennya 1917–1921 rr., [w:] Arkhivna ta biblioteczna sprava v Ukraini doby vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.): Zb. nauk. prats. Kyiv, 1998, s. 5–11.
- Kalakura Ya., Kovtaniuk Yu., Arkhivnyi menedzhment v umovakh elektronnoho uriaduvannia. «Arkhivy Ukrainy» 2019, № 3 (320), s. 18–57.
- Kohut A., Zdobutky ta vyklyky Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy: do 25-richchia ustanovy, «Arkhivy Ukrainy» 2019, № 2 (319), s. 99–115.
- Kotliarskyi M., Yz-za rossyiskoho vtorzhenyia Ukrainy hrozyt utrata tsennykh arkhivov, <https://detaly.co.il/390921-2>, dostup: 16.08.2022.
- Koval O.L., Modzalevskiy i arkhivna reforma v Ukraini (1918–1920 rr.), [w:] Ukrainske arkhivoznavstvo: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy: Nauk. dop. Vseukrainskoi konf. (19–20 lystop. 1996 r.): U 2 ch. Ch. 1. Kyiv, 1997, s. 153–259.
- Levchenko L., The archival branch of Ukraine from 1917 to 1960: structural and management reforms, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2020, t. 7, s. 171–205.
- Levchenko L., Khromov A., Reformuvannia arkhivnoi systemy Ukrainy: mynule i maibutnie (arkhivoznavchyi, istorychnyi ta pravovyi aspekty), [w:] Arkhivistyka: teoriia, metodyka, praktyka: materialy Druhoi mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii (22–23 kvitnia 2021 r., m. Kamianets-Podilskyi). Kamianets-Podilskyi: TOV Drukarnia «Ruta», 2021, s. 113–120.
- Levchenko L., Popova L., Khromov, A., Natsionalni arkhivni informatsiini resursy: pravovi zasady reformuvannia arkhivnoi spravy. Visnyk LDUVS im. E.O. Didorenka. 2021, vyp. 1 (93), s. 249–263.
- Lozyskyi V.S., Upravlinnia arkhivnoiu spravoiu v Ukraini: istoriia, problemy, perspektyvy. Aktualni problemy rozvytku arkhivnoi spravy v Ukraini: Dop. ta povid. nauk. konf. 15–16 bereznia 1995 r. Kyiv, 1996, s. 3–11.
- Magier D., Posokhov, S., Crossing the Rubicon in archival sciences. Redefining the scope of state archivists in the 21st century Poland (with Ukrainian reflection), „Historia i Świat” 2022, t. 11, s. 291–309.
- Matiash I., Arkhiv u tekhnohennomu suspilstvi: zahrozy i shliakhy yikh podolannia. «Studii z arkh. spravy ta dokumentoznavstva» 2004, t. 11, s. 137–140.
- Matiash I., Arkhivna nauka i osvita v Ukraini 1920–1930-kh rokiv. Kyiv, 2000.
- Matiash I., Desiatylyttia diialnosti UNDIASD i rozvytok arkhivnoi nauky v Ukraini, «Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva» 2004, t. 12, s. 14–20.

- Matiash I., Haluzeva prohrama «Arkhivna ukrainika». «Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva» 2008, t. 16, s. 29–32.
- Matiash I., Kabinet arkhivoznavstva Tsentralnogo arkhivnogo upravlinnia USRR, [w:] Ukrainska arkhivna entsyklopediia / Derzhkomarkhiv Ukrainy, UNDIASD, Kyiv, 2008, s. 488.
- Matiash I., Malovidomi storinky istorii arkhivnoi spravy movoiu dokumentiv «Pamiat stolit» 1998, № 6 (15), s. 54–65.
- Matiash I., Osnovni problemy arkhivnogo budivnytstva doby vyzvolnykh zmahan, [w:] Ukrainske arkhivoznavstvo: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy: Nauk. dop. Vseukrainskoi konf. (19–20 lystop. 1996 r.): U 2 ch. Ch. 1. Kyiv, 1997, s. 11–25.
- Matiash I., Pamiatka arkhivnoi periodyky, «Istorychnyi kalendar'99» 1998, s. 327–328.
- Matiash I., Persha mizhnarodna uhoda shchodo spilnoi arkhivnoi spadshchyny kolyshnykh radianskykh respublik: problemy realizatsii, «Pamiatky: arkeohrafichniy shchorichnyk» 2006, t. 6, s. 3–20.
- Matiash I., Pershyi holova Bibliotechno-arkhivnogo viddilu (do 120-littia vid dnia narodzhennia O.S. Hrushevskoho), «Studii z arkh. spravy ta dokumentoznavstva» 1997, t. 2, s. 104–110.
- Matiash I., Pershyi ukrainskyi oseredok fakhovoi pidhotovky arkhivistiv (do 80-littia Kyivskoho arkeolohichnogo instytutu), «Kyivska starovyna» 1998, № 6, s. 53–73.
- Matiash I., Proekty arkhivnoi reformy: osnovni polozhennia ta sproby vtilennia, «Arkhivy Ukrainy» 2008, № 1/2, s. 22–38.
- Matiash I., Kalakura Ya., Lozytskyi V., Seliverstova K., Kontseptsiiia pidhotovky ta pisliadyplomnoi osvity kadriv dlia arkhivnykh ustanov Ukrainy (proekt), «Studii z arkh. spravy ta dokumentoznavstva» 1998, t. 3, s. 17–24.
- Matiasz I., Archiwistyka na Ukrainie: nowy etap rozwoju, „Archeion” 2003, t. 106, s. 183–190.
- Matiasz I., Wołkotrub H. Dziesięciolecie działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowo-Badawczego Archiwistyki i Dokumentoznawstwa, „Archeion” 2005, t. 108, s. 321–332.
- Mitiukov O., Arkhivne budivnytstvo na Ukraini v pershi roky radianskoi vlady, «Arkhivy Ukrainy» 1973, № 4, s. 11–20.
- Mitiukov O., Radianske arkhivne budivnytstvo na Ukraini, 1917–1973 rr. Kyiv: Nauk. dumka, 1975.
- Moskovchenko N., Pravovi zasady rozvytku arkhivnoi spravy v Ukraini (1919–1932 rr.), «Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva» 2004, t. 11, s. 5–13.
- Narysy istorii arkhivnoi spravy v Ukraini / Za zah. red. I. Matiash ta K. Klymvoi. Kyiv: VD “KM Akademiia” 2002.
- Nestulia O., Bilia vytokiv derzhavnoi systemy okhorony pamiatok kultury v Ukraini (doba Tsentralnoi Rady, Hetmanshchyny, Dyrektorii). Kyiv, Poltava, 1994.

- Nikitin V., *Arkhivne zakonodavstvo v SRSR i postanovka arkhivnoi spravy v USRR: Lektsiia II.* Kharkiv–Odesa: DVU Rad. shkola, 1931.
- Nikitin V., *Za zdorovu bilshovytsku krytyku ta samokrytyku v arkhivnoznavstvi*, «Arkhiv Radianskoi Ukrainy» 1933, № 7/8, s. 220–225.
- Novokhatskyi K., *Humanitarna misiia arkhiviv ta reformuvannia arkhivnoi spravy v Ukraini*, «Arkhivy Ukrainy» 2007, № 1–3, s. 79–80.
- Nowochacki K., *Narodowe zasoby archiwalne i archiwa Ukrainy*, „Archiwista Polski” 1996, t. 3, s. 41–44.
- Papakin H., *Pavlo Skoropadskyy ta arkhivna sprava v Ukrainskii derzhavi 1918 r. – do postanovky problemy*, [w:] *Ukrainske arkhivnoznavstvo: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy: Nauk. dop. Vseukrainskoi konf. (19–20 lystop. 1996 r.): U 2 ch. Ch. 1.* Kyiv, 1997, s. 118–124.
- Prykhodko L., *Oleksandr Hrushevskyy i stanovlennia ukrainskoi natsionalnoi nauky na pochatku KhKh st.*, «Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva» 2004, t. 12, s. 206–216.
- Prykhodko L., *Oleksandr Serhiiiovych Hrushevskyy – istoryk, orhanizator arkhivnoi ta bibliotechnoi spravy, pedahoh: avtoref. dys. kand. istor. nauk.* Kyiv: Ukrainskyi NDI arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, 2005.
- Romanovskyy V., *Narysy z arkhivnoznavstva: Istoriia arkhivnoi spravy na Ukraini ta pryntsypy poriadkuvannia v arkhivakh.* Kharkiv: TsAU, 1927, s. 126–130.
- Rozkladai I., *Arkhivna reforma: zminyty ne mozhna zalyshyty*, https://zn.ua/ukr/HISTORY/arhivna-reforma-zminiti-ne-mozhna-zalishiti-334040_.html, dostup: 14.11.2022.
- Skrytska L., Novokhatskyi K., *Kontseptsiia zakhystu natsionalnykh interesiv v arkhivnii spravi.* Proekt, «Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva» 2002, t. 8, s. 53–79.
- Ukrainska arkhivna entsyklopediia / Redkolehiia: I.B. Matiash (holova) ta in.* Kyiv, 2008.

Internet sources

- Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy, «Mizharkhivnyi poshukovy portal» vidvidalo ponad 100 tysiach korystuvachiv, <https://archives.gov.ua/ua/2022/08/11/>, dostup: 19.08.2022.
- Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy, «Suspilne sprotyv» pro Derzhavni arkhivy v Ukraini, <https://archives.gov.ua/ua/2022/11/08/> dostup: 10.11.2022.
- Tsentralnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv Ukrainy imeni H.S. Pshenychnoho, *Zvernennia do vlasnykh audiovizualnykh dokumentiv z prokhanniam doluchytysia do formuvannia kolektsii Arkhivu foto-, video-, fonodokumentamy, shcho vidobrazhaiut khroniku podii*

rosiisko-ukrainskoi viiny, ta ye svichenniamy zlochyniv ahresora, <https://tsdkffa.archives.gov.ua/>, dostup: 19.08.2022.

Ukraina zaprovadzhuie sanktsii proty rosiiskykh ta prorosiiskykh arkhivistiv, <https://armyinform.com.ua/2022/07/14/ukrayina-zaprovadzhuye-sankcziyi-proty-rosijskyh-ta-prorosijskyh-arhivistiv/>, dostup: 18.08.2022.